

AMERİKAN KONSOLOS RAPORLARINA GÖRE XX. YÜZYIL BAŞLARINDA TRABZON'UN TİCARİ DURUMU VE ABD'NİN TİCARET ODASI AÇMA GİRİŞİMLERİ

Mehmet OKUR*

Hazel KUL**

ÖZ

Trabzon Limanı, tarih boyunca İran içlerine kadar uzanan bölgenin önemli ticarî merkezlerden biri olmuş ve bu özelliğini uzun bir süre sürdürmüştür. Trabzon'un Osmanlı yönetimine girmesinden sonra limandaki hareketlilik bir miktar gerilese de 18. Yüzyılın sonlarından itibaren tekrar hareketlenmeye başlamış ve I. Dünya Savaşı başlarına kadar bölgenin en önemli ithalat-ihracat merkezlerinden biri olma özelliğini korumuştur. Trabzon Limanı'ndan ihracat-ithalat yapan devletlerden biri de Amerika Birleşik Devletleri olmuştur. Bu devletin Trabzon konsolosu, gerek ABD'ye gerekse diğer ülkelere yapılan ithalat ve ihracat ile başlıca ticaret kalemleri ve bölgede ticaret yapacak Amerikan tüccarları için ulaşım, iş potansiyeli, yetiştirilen başlıca ürünler hakkında bilgiler veren raporlar hazırlamıştır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı, Trabzon, Amerikan Konsolosluğu, Ticaret

ACCORDING TO THE AMERICAN CONSULATE REPORTS COMMERCIAL SITUATION OF TRABZON IN THE EARLIER OF TWENTIETH CENTURY AND ATTEMPTS OF UNITED STATES FOR OPENING CHAMBER OF TRADE

ABSTRACT

Throughout history, the port of Trabzon has been one of the major commercial centers of the region extending into interior parts of Iran and has kept this position for a long time. After the Ottoman conquest of Trabzon, though commercial activities in the port of Trabzon decreased, the port, from the end of the eighteen century up until the beginning of the World War I, became one of the most important import and export centers in the region. United States of

* Prof. Dr., KTÜ, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, TRABZON. okur25@yahoo.com

** Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, ANKARA.

America is one of the states that made import and export from the port of Trabzon. Trabzon consulate of USA wrote reports providing information for US merchants on import and export transactions both with USA and other countries and on transportation facilities, commercial goods and products grown in the region.

Keywords: Ottoman, Trabzon, American Consulate, Trade

Giriş

Trabzon, tarih boyunca İran içlerine kadar uzanan bölgenin en önemli ticarî merkezlerden biri olmuş ve bu özelliğini uzun bir süre korumuştur. Trabzon'un Osmanlı yönetimine girmesinden sonra limandaki hareketlilik bir miktar gerilese de 1774'de imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Karadeniz önce Rus gemilerine daha sonra da diğer büyük devletlerin Gemilerine açık hale gelmiş ve böylece Trabzon Limanı 18. yüzyılın sonlarından itibaren sanayileşen Avrupa devletlerinin Doğu Anadolu'ya ve İran'a açılan başlıca giriş-çıkış kapısı olmuştur.¹ Hatta İngiliz sermayedarlar ve diplomatlar Trabzon Limanı'nı daha işlevsel hale getirmek ve ticaret hacmini artırmak için Karadeniz sahillerini iç bölgelere bağlayacak bir demiryolu inşasını dahi gündeme getirmişlerdir.² Bu proje günümüze kadar gerçekleştirilememiş olsa dahi I. Dünya Savaşı arifesine kadar Trabzon kenti bölgenin en önemli ithalat-ihracat merkezlerinden biri olma özelliğini korumuştur.

Trabzon Limanı'ndan ithalat-ihracat yapan devletlerden biri de 1783'te bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkan Amerika Birleşik Devletleri idi. ABD, kısa sürede kendine özgü yapısını oluşturmuş ve uluslararası ticarete boy göstermeye başlamıştı. Osmanlı Devleti de dünya ticaret yollarının kesiştiği geniş bir coğrafyaya sahip olması sebebi ile ABD'nin göz diktiği başlıca faaliyet alanlardan birini teşkil etmiştir. Öyle ki ABD yönetimi bir yandan Osmanlı merkezi yönetimi ile diplomatik temas yollarını ararken³ diğer

¹ İdris Bostan, "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)", *Belleten*, C: LIX, S: 225 Yıl: 1995, s. 357-379; Özgür Yılmaz, "Karadeniz'in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: 2, S: 7, s. 367-369.

² 1890'larda hazırlanan Trabzon İngiliz Konsolosluğu raporlarında Trabzon'dan iç bölgelere uzatılacak ve oradan İran'a geçecek demiryolu hattının bölgesel ve uluslararası değeri hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir. *Foreign Office, Diplomatic and Consular Reports on the Trade and Finance, Turkey, Report for the Year 1893 on the Trade of the Consular District of Trebizond*, London, 1894, p.7.

³ ABD tarih sahnesine çıktığının ertesini Osmanlı Devleti ile bir ticaret ve dostluk antlaşması yapmak istemiş ancak bu girişim sonuçsuz kalmıştı. İkinci teşebbüs ise ABD'nin Londra Elçisi Rufus King'in hükümetine tavsiyesi üzerine 1799'da gerçekleşmişti. Onun bu tavsiyesini dikkate alan başkan John Adams, Lizbon Elçisi William Laughton Smith'i İstanbul'a giderek bir ticaret ve dostluk antlaşması yapmaya memur ettiyse de O sırada Osmanlı Devleti'nin

yandan da bir an önce Akdeniz ticaretine dâhil olmak için Trablus, Cezayir ve Tunus'taki yerel yöneticilerle kapsamlı ticaret antlaşmaları imzalamış, İstanbul'un onayını beklemeden belirtilen yerlere konsoloslar dahi atamıştı.⁴

Osmanlı Devleti'nin Garp Ocakları olarak da adlandırılan Trablus, Cezayir ve Tunus'taki yerel özelliklerden ve biraz da donanmasının güçsüzlüğünden kaynaklanan gevşek yönetimi şüphesiz her vilayet veya bölge için geçerli değildi.⁵ Ticarî faaliyet alanını hemen bütün Osmanlı coğrafyasına yaymak isteyen ABD, bir an evvel Osmanlı merkezî yönetimi ile temasa geçmiştir. İngiltere başta olmak üzere Avrupalı devletlerin yoğun engelleme çabalarına rağmen⁶ özellikle Washington'un uzun çaba ve girişimlerine nihayet Osmanlı Devleti'nden olumlu bir yanıt gelmiş⁷ ve 1830'da iki ülke arasında ticari ilişkileri düzenleyen bir antlaşma imzalanmıştır.⁸ Dokuz maddeden oluşan bu antlaşmada ABD'nin en çok üzerinde durduğu konulardan biri de yedinci maddede düzenlenen Karadeniz'e açılabilme ayrıcalığı idi.⁹ Zira ABD tüccarları Karadeniz'e açılma ayrıcalığını elde etmedikleri takdirde tek başına büyük kâr getirmeyen İstanbul Limanı'na pek

---

Fransa ile harp halinde bulunması nedeniyle ile gerçekleşmedi. Orhan F. Köprülü, "Tarihte Türk - Amerikan Münasebetleri", *Belleten*, C: LI, S: 200, (Ağustos 1987), s. 927-928.

⁴ Mine Erol, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Amerika Birleşik Devletleri ile Yaptığı Ticaret Antlaşmaları*, Konya, (bty), s. 7-8; Mine Erol, "Amerika'nın Tunus ile Olan İlişkileri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C: 30, S: 1-2 (1982), s. 115-128, Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara 2001, s. 33-34.

⁵ Erhan, *a.g.e.*, s. 34-35.

⁶ Karadeniz ticaretinde elde ettiği kârı ABD ile paylaşmak istemeyen İngiltere, İstanbul'daki Büyükelçisi yoluyla Amerikan gemilerinin İstanbul Boğazı'ndan Karadeniz'e açılmalarının engellenmesi için Babıali nezdinde yoğun girişimlerde bulunmaktaydı. Erhan, *a.g.e.*, s. 77-78.

⁷ Osmanlı Devleti ABD ile ticaret antlaşması yaparak %5'lik bir gümrük gelirinden mahrum kalmak istemiyordu. Ancak Yunan ayaklanması sırasında Osmanlı Devleti'nin bütün Avrupa'yı karşısında bulması ve bilhassa 27 Ekim 1827'de Navarin'de Osmanlı donanmasının ortak Avrupa donanması tarafından yakılması, Babıali'nin düşüncesinde değişikliğe gitmesinde etkili olmuştu. Zira Babıali bir yandan Avrupa dışında bir müttefik arayışına girerken, bir yandan da kaybettiği donanmasını hızlı bir şekilde yeniden inşa etmek mecburiyetindeydi. Hatta ABD ile yapılan müzakereler sürecinde Reisülküttab Pertev Efendi'nin Amerika'nın kendilerine birkaç savaş gemisi hediye etmesini istemesi ABD delegesi David Offley'i sinirlendirmişti. Erol, *a.g.e.*, s. 11-12; Akdes Nimet Kurat, "Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri Arasındaki Münasebetlere Ait Arşiv Vesikaları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: 5, S: 8 (1967), s. 91; Köprülü, *a.g.m.*, s. 931-932; Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk Amerikan Münasebetleri*, Ankara 1991, s. 1.

⁸ Akdes Nimet Kurat, *Türk Amerikan Münasebetlerine Kısa Bir Bakış*, Ankara 1959, s. 16; Erol, *a.g.e.*, s. 14-16; Köprülü, *a.g.e.*, s. 932-934; Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 2-6; Erhan, *a.g.e.*, 94-125; Çağrı Erhan, "Osmanlı ABD İlişkileri", *Osmanlı*, C: II, Ankara 1999, s. 237; Mehmet Okur-Mehmet Sait Dilek, "ABD'nin Osmanlı Devleti ile Siyasi İlişki Kurma Girişimleri (1784-1820)", *International Turkish Art Workshop*, April 2011 Jacksonville - Florida USA, Ankara, 2011, s. 9-19.

⁹ Bu maddeye göre Amerikan ticaret gemileri dolu veya boş olarak Karadeniz'e giriş ve çıkış yapabileceklerdi. Erhan, *a.g.e.*, s. 125

sıcak bakmıyorlardı¹⁰

Esasında iki ülke arasındaki ilk diplomatik görüşmelerin başlamasından itibaren ABD gemileri Türk limanlarına gelmeye başlamış,¹¹ hatta Başkan Jefferson, Osmanlı hükümeti ile bir ticaret ve dostluk antlaşması imzalanmadan William Stewart 1802’de İzmir’e konsolos olarak tayin etmişti.¹² ABD, İstanbul’a ilk elçisini ise yukarıda değinilen 1830 tarihli antlaşmadan hemen sonra 1831’de atamış¹³ 1832’de ise İskenderiye Beyrut, Selanik, Kudüs, Çanakkale, İstanköy, Bozcaada ve Bursa’da konsolosluklar açmıştır.¹⁴ Osmanlı Devleti’nin ABD’de konsolosluk açması ise özellikle mali güçlükler yüzünden biraz daha uzun sürmüştür. Babiâli bu ülkedeki ilk konsolosluğunu 1845’de Boston kentinde açarken, ikincisini 1856’da New York’ta, üçüncüsünü ise 1858’de Baltimor’da açmış, ABD’deki elçiliğini ise ancak 1867’de açabilmiştir.¹⁵

1830 Antlaşması’ndan daha ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiş olan 1862 Ticaret Antlaşması’ndan sonra ise iki ülke arasındaki diplomatik ve ticarî ilişkilerin gelişimi yeni bir sürece girmiştir.¹⁶ ABD’nin Osmanlı coğrafyasına çok daha fazla yayıldığı bu süreçte İstanbul ve İskenderiye’deki temsilcilikler başkonsolosluk seviyesine, daha önce konsolos vekillikleri bulunan Selanik, Halep, Şam, Yafa ve Bursa konsolos düzeyine yükseltilmiştir. Nitekim Osmanlı Hariciye Nezareti’nin 1888 yılı dokümanlarına göre ABD’nin İstanbul ve İskenderiye’de başkonsoloslukları, İzmir, Bursa, Trabzon, Samsun, Adana, İzmir, Antep, Çanakkale, Sivas, İskenderun, Şam, Lazkiye, Beyrut, Kudüs, Yafa, Sayda, Süveyş, Portsaid, Selanik, Sakız, Rodos, İstanköy, Midilli, Filibe,

¹⁰ Amerikalı denizci Henry Dearborn, 1819’da yayınlanan kitabında Karadeniz ticaretinin özelliklerini şöyle sıralamaktaydı: “Amerikalıların Baltık limanlarından satın aldıkları malların hepsi daha ucuza Karadeniz limanlarından elde edilebilir. ABD ile Petersburg arasındaki mesafe ABD ile Odessa arasındaki mesafeye eşittir. Üstelik ikincisi daha güvenli bir yoldur. Baltık limanları kar ve buz nedeniyle ancak 5 ay açıkken Karadeniz’de her mevsim ticaret yapılabilir. Bugün için Karadeniz ticareti, Rum, Avusturyalı ve İngilizlerin elindedir. Hızlı ve yüksek kapasiteli Amerikan gemileri bu pazarda üstünlüğü ele geçirebilir...” Henry Dearborn, *A Memoir on the Commerce and Navigation in the Black Sea: and the Trade and Maritime Geography of Turkey and Egypt*, Boston, 1819, p. XXVI-XXVII.

¹¹ Kayıtlara göre ilk Amerikan ticaret gemisi 1797’de İzmir’e gelmişti. İstanbul’a gelen ilk Amerikan gemisi ise Albay William Bainbridge Kumandasındaki “George Washington” adlı savaş gemisiydi (9 Kasım 1800). Kurat, *a.g.e.*, s. 9; Köprülü, *a.g.m.*, s. 928-929.

¹² Ancak Osmanlı Devleti’nin bu tayini tanımaması üzerine Stewart aynı yıl İzmir’den ayrılmak zorunda kalmış, ABD’nin konsolosluk görevlerini İngilizler yürütmüşlerdir. Osmanlı Devleti’nin tanıdığı ilk ABD Konsolosu ise David Offley’dir (1816). Kurat, *a.g.e.*, s. 9-10; Köprülü, *a.g.m.*, s. 929-930.

¹³ Erol, *a.g.e.*, s. 10; Erhan, *a.g.e.*, s. 142.

¹⁴ Hasan Fendoğlu, “Osmanlı-ABD Ticarî İlişkileri”, *Türkler Ansiklopedisi*, C: 14, Ankara 2002, s. 279.

¹⁵ Erhan, *a.g.e.*, s. 152; Fendoğlu, *a.g.m.*, s. 279.

¹⁶ Erol, *a.g.e.*, s. 19-31.

Kandiye, Ozra, Hanya ve Resmo'da da konsoloslukları bulunmaktaydı.¹⁷

Açılan bu konsolosluklar diplomatik görevlerinin yanında birer ticaret ofisi gibi çalışmışlar,¹⁸ buldukları bölgenin ticarî hacmine dair çok sayıda yıllık rapor hazırlamışlardır.¹⁹ *Commercial Relations of The United States* (Amerika Birleşik Devletleri'nin Ticarî İlişkileri) başlığı altında yayımlanmaya başlayan bu yıllık raporlara ek olarak 1880 senesinden itibaren dış ticaretteki büyümeye paralel bir şekilde aylık raporların da yayımlanmasına başlanmıştır. 1890'dan itibaren ABD ihracatının arttırılmasının konsolosların başlıca sorumluluğu haline gelmesi üzerine, aylık ve yıllık raporlara ek olarak haftalık hatta günlük raporların da hazırlanması öngörülmüştür.²⁰ Bu hususta çalışma yapan ABD konsolosluklarından biri de Trabzon Konsolosluğu olmuştur.

Trabzon Amerikan Konsolosluğu'nun I. Dünya Savaşı arifesindeki en önemli ticarî faaliyeti, bölgede bir Amerikan Ticaret Odası kurmak hususunda gerekli araştırmaların yapılması ve uygun alt yapının hazırlanmasına yönelik çalışmalar yürütmesidir.²¹ Esasında Trabzon Konsolosu'nun bu yönde çalışmalar yürütmesine dönemin ABD İstanbul Konsolosu Gabriel Bie Ravndal'ın²²

¹⁷ Kemal Girgin, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz (Teşkilat ve Protokol)*, Ankara 1994, s. 66, s. 69.

¹⁸ ABD'de yurt dışıyla ticarî ilişkiler kurmak, hammadde veya mamul mal alım satımı yapmak isteyen tüccar ve sanayiciler Dışişleri Bakanlığı aracılığı ile dünyanın çeşitli yerlerindeki imkânlardan haberdar olmakta, ticaret yapma isteklerini de yine Dışişleri Bakanlığı ve konsolosluklar aracılığı ile yapmaktaydılar. Bu isteklerde tüccarların veya büyük şirketlerin hangi ürünleri imal ettiklerini ve hangilerini almak istediklerini belirten bilgi ve tanıtım broşürleri de yer almaktaydı. Nitekim L.F. Grammers and Sons adlı şirket Trabzon Konsolosluğu'na müracaatta bulunarak şehir içerisinde (Trabzon'da) temin edilemeyecek geniş kapsamlı malların imalatçısı olduğunu belirterek ticaretini yapmakta olduğu, çatal, bıçak, açacak ve çanta gibi çok sayıda ev ve iş yeri ürün resimlerinin yer aldığı zengin bir broşür göndermişti. Bir başka şirket ise Trabzon'daki inşaat durumunu ve inşaat malzemesi satıcılarının listesini sormaktaydı. *The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, 1915, 300-700, Records of Foreign Service Post, Volume 019, 610; The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, 1916, 350-703, Records of Foreign Service Post, Volume 028, 610.*

¹⁹ R. H. Werking, "United States Consular Reports: Evolution and Present Possibilities", *Business History*, C: 23, S: 3, (1981), s.300.

²⁰ Onur Kınılı, *XX. Yüzyılda Amerika Birleşik Devletleri'nin İzmir'deki Konsolosluk Faaliyetleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2009, s. 8.

²¹ Batılı devletler XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nde ticaret odaları açmaya başlamışlardı. Bunların en eskisi 1870'de kurulan Avusturya-Macaristan Ticaret Odası idi. Avusturya-Macaristan Ticaret Odasını 1884'te Fransa, 1887'de İngiltere, 1891'de İtalya, 1911'de ABD ve 1913'te ise Rusya ticaret odaları izledi. İlgili ülke iş adamlarının Osmanlı ülkesindeki haklarını korumak, işlerine yardımcı olmak ve elçiliklere ekonomik konularda danışmanlık yapmak bu odaların başlıca görevleri idi. Adnan Giz, "Osmanlı Devleti'nde Ticaret, Sanayi Odaları ve Borsalar", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C: 3, İstanbul 1985, s. 750-751.

²² 27 Haziran 1865'de Norveç'in Sokndal (Rogaland) bölgesinde doğan, 1898-1905 tarihleri arasında Beyrut Konsolosu, 1906-1910 arasında Beyrut Başkonsolosu, 1910-1917 arasında

hükümetine yaptığı Türkiye’de Amerikan Ticaret Odası açma önerisi üzerine başlanmıştır.²³ Nitekim Trabzon Amerikan Konsolosu Milo Augustus Jewett²⁴ hükümetinden gelen bu yöndeki talimat üzerine Samsun’daki acenteler ile Trabzon, Giresun ve Ordu’daki tüccarlar ile iletişime geçmiş, bölgede açmayı düşündüğü Amerikan Ticaret Odası hakkındaki onların kanaatlerini ortaya koyan bir ön çalışma hazırlamıştır. Jewett, bu çalışmasında bölgedeki tüccarların ticaret odası hakkındaki düşüncelerini ve ticari yaklaşımlarını 16 Mart 1911 tarihli telgrafında şu şekilde özetlemiştir:

“... Bölgedeki insanlar, yabancı Ticaret Odası hakkında pek fazla bilgiye sahip değildir ve Türk Ticaret Odası’na hürmetleri yoktur... Ayrıca bu insanlar iyi bir kazanç getireceğine inanmadıkları hiçbir şey için para harcamazlar...”²⁵

Yine aynı telgrafta Jewett’in bölgede ABD ile ticaret yapan tüccarların özellikle İngiltere, Fransa ve İtalya gibi devletlerle rekabet edebilmesi için yoğun çaba gösterdiğini ve yerel tüccarların sempatisini kazanmak adına isimlerine Amerikan Ticaret Odası Dergisi’nde yer verilmesi şeklinde faaliyetlerde bulunduğunu görmekteyiz.²⁶ Konsolos Jewett, bahsedilen faaliyetlerine ek olarak Trabzon’da bir Amerikan Ticaret Odası’nın kurulmasına kamuoyu desteği sağlamak amacıyla Trabzon’da biri Türk diğeri Rum iki gazetenin editörü ile birer görüşme yaparak Amerika ile olan ticareti geliştirmek içerikli

---

İstanbul Konsolosu ve Kasım 1918-Ocak 1919 arasında ise ABD İstanbul Yüksek Komiserliği görevlerinde bulunan G. Bie Ravndal, 23 Mart 1949’da ABD’nin Florida Eyaleti’nin Orlando kentinde ölmüştür. Ravndal, Osmanlı Devleti’nde ABD’nin ticaret imkânlarının genişletilmesi için bizzat araştırmalar yapmış ve bu hususta *Turkish Markets for American Hardware, The Origin of the Capitulations and of the Consular Institution* adlı çalışmalar kaleme almıştır. Ravndal, *Turkish Markets for American Hardware* adlı eserinde ticarete ABD’nin rakibi olan ülkelerin durumu hakkında değerlendirmelerde bulunmakta ve barışın tesis edilmesinden sonra ABD’nin Türk ticarî hayatına etkili bir şekilde giriş yapacağını düşünmektedir.

<http://maviboncuk.blogspot.com.tr/2012/05/allied-high-commissioners-during.html>

(15.10.2015);<http://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/book/lookupname?key=Ravndal%2C%20Gabriel%20Bie%2C%201865-> (15.10.2015).

²³ *The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, Bureau of Trade Relations Department of State. Decimal File 1910-1929. 667.1117/17-19, Serial No: 345, p. 1-2*

²⁴ American BOARD’ın sağlık birimi çalışanlarından Dr. Fayette Jewett’in oğlu olan Milo A. Jewett 1857’de Sivas’ta doğmuştur. ABD’de Massachusetts’de eğitim hayatına başlayan ve Harvard Tıp Okulu’ndan mezun olan Jewett, 1892-1905 tarihleri arasında Sivas’ta, 1905-1911’de tarihleri arasında ise Trabzon’da konsolosluk görevlerinde bulunmuştur. Aynı zamanda amatör fotoğrafçı olan ve Türkiye’nin kuzeydoğu bölgelerine ait bir fotoğraf albümü yayımlayan Jewett, 1921’de hayata veda etmiştir. <http://search.library.duke.edu/search?N=0&Nty=1&Ntk=Keyword&Ntt=Milo+A.+Jewett.> (15.10.2015).

²⁵ *The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, Bureau of Trade Relations Department of State. Decimal File 1910-1929. 667.1117/17-19, Serial No: 345, p. 2*

²⁶ *The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, Bureau of Trade Relations Department of State. Decimal File 1910-1929. 667.1117/17-19, Serial No: 345, p. 2.*

tüccarlara yönelik yazılar yayınlamıştır. Jewett, ayrıca konsoloslukta bölgenin önde gelen tüccarlarını bir araya getiren toplantılar düzenlemiş, temel eğilimleri üzerine araştırmalar yaptırmış ve bu toplantılarda tüccarların kurulacak olan Amerikan Ticaret Odası'na kayıt yaptırmaları hususunda girişimlerde bulunmuştur.²⁷

Amerikan tüccarlarının Türk piyasasını ellerinde tutmaları gerekliliği hususunun özellikle vurgulandığı 16 Mart 1911 tarihli bu yazıda kurulacak olan ticaret odasının üye sayısının fazla olması ve bölgedeki diğer ülkelerin ticaret odaları ile rekabet edebilmesi için aidat ücretlerini asgari düzeyde tutulması gibi bir takım öneriler de sunulmuştur. Jewett, yazısında hali hazırda Türkiye ile ticaret yapan Amerikan firmalarının²⁸ ve Amerikan Ticaret Odası'na eklenmesi muhtemel olan yeni şirketlerin Türkiye'de bulunan her bir Amerikan konsolosu tarafından ticarî faaliyetlerini içeren dosyaları ile birlikte bölgelerine davet edilmeleri gerekliliği de dile getirmiştir.²⁹

Konsolos Jewett, ilgili yazısında yapılan girişimler sonucunda bölgenin ileri gelen 14 tüccarı ve bankacısının Amerikan Ticaret Odası'na üyelik için aday olduğunu da belirtmiştir.³⁰

Konsolos Jewett'in "Türkiye'deki Amerikan Ticaretinin Genişlemesi" konulu 20 Mayıs 1911 tarihli raporunda ise Osmanlı Devleti, sunduğu ticari fırsatlar yönünden değerlendirilmiştir. Amerika'nın Osmanlı Devleti'nde ve özellikle de Trabzon Vilayeti'nde bir ticaret odası açma yönündeki ısrarına açıklık getiren ilgili rapor şu şekildedir:

"... Türkiye ilerleme çağlarına teyakkuz ediyor... Bu süreçte Türk halkı ihtiyacı olan bazı şeyleri çevresinden temin etmek isteyecektir. Ancak bu iş kendilerine bırakılırsa gelişimleri yavaşlayacaktır. Bu yüzden onlara ticaret ve endüstriyel kazanç hususu öğretilmeli, bu hususta yönetilmeli ve ikna edilmelilerdir. İleri endüstrinin hayata geçirilmesi ve emtiaların temin edilmesi amacıyla Türkiye'yi desteklemek hususunda endişeli olan Avrupalı komşuları, aynı zamanda bu pazarı elde etmek ve kazanımlarını korumak için sıkı bir şekilde çalışmaktadırlar. Zaten bu ülkeler Türkiye ithalatının %98'ini ellerin-

²⁷ *The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, Bureau of Trade Relations Department of State. Decimal File 1910-1929. 667.1117/17-19, Serial No: 349, p. 1.*

²⁸ İlgili telgrafta yer aldığı üzere söz konusu tarihte Türkiye'de ticaret yapan yaklaşık 150 Amerikan firması mevcuttur. *The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, Bureau of Trade Relations Department of State. Decimal File 1910-1929. 667.1117/17-19, Serial No: 345, p. 3.*

²⁹ *The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, Bureau of Trade Relations Department of State. Decimal File 1910-1929. 667.1117/17-19, Serial No: 349, p. 2-3*

³⁰ *The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, Bureau of Trade Relations Department of State. Decimal File 1910-1929. 667.1117/17-19, Serial No: 349, p. 1.*

de tutmaktadırlar.³¹

Dış pazarlara sahip olmadığı takdirde Amerika'nın ihtişamlı endüstriyel gelişmesinin devam edemeyeceği anlaşılmaktadır. Fabrikalarımızın üretim kapasitesi ülke tüketimini aşmış durumdadır. Sayısız endüstriyel mallarımızı satabileceğimiz büyük dış pazarlara hâkim olunmalıdır.

Dünyada muhtemelen Osmanlı İmparatorluğu gibi ticari ve endüstriyel gelişmeye büyük olanak sağlayan hiçbir ülke daha yoktur. Bu ülke, her şeyin yapılabildiği, doğal sermaye ve henüz işlenmemiş kaynaklar bakımından zengin bir ülkedir. Potansiyel enerji kaynakları bakımından da uçsuz bucaksız bir imparatorluktur. İnsanlar para açısından fakirdir ancak doğal olarak zenginliklerle donatılmışlardır.

Birleşik Devletler'in bu elverişli pazarı nasıl elde edebileceği dikkatlice düşünülmesi gereken bir sorundur. Şu an Türkiye'ye satış yapan ülkeler listesinin en altında bulunuyoruz. Ülkenin bu bölgesinde Amerikan Konsolosluğu kurulduğundan beri Birleşik Devletler'e ihracat süratle artmış durumdadır. Trabzon konsolosluk bölgesinden yapılan ihracat, son 10 yılda 10 misli artmış ve yıllık artış oranı hızlı bir şekilde büyümektedir. Türkiye'den Birleşik Devletler'e yapılan ihracat ise tatmin edici boyuttadır ve kâfi derecede ilerlemiş görünmektedir. Ancak Birleşik Devletler'den bu ülkeye yapılan ithalat için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. İlerleme yavaş ve büyüme yetersizdir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Konsolosluğu, Türkiye'de Amerikan ticaretini tesis etmek adına sıkı bir şekilde çalışmaktadır. Ancak bu çalışma sonuçların henüz istenilen düzeyde olmadığını düşünüyorum.³² Bu bölgedeki ticaret hacmimizi genişletmek adına pek çok yeni tasarı gündeme getirilmiştir. Bunların içinde en önemli ve en ümit verici olanı, Türkiye'de Amerikan Ticaret Odası'nın kurulması fikri olmuştur.

Türkiye, şu an yalnızca hayati şeyleri ithal ettiği halde ithalatı 140.000.000\$ değerindedir. Bu ülkenin doğal kaynakları layıkıyla işlendiğinde ve modern edevatlar kullanılıp eskileri atıldığında dünyaya ikinci bir sömürge pazarı sunacaktır. Bu sebeple Amerikalılar dikkatlerini bu ülke üzerine çevirmeli ve burada bir ticaret temin etmeye çalışmalıdır...³³

Osmanlı Devleti'nin sağladığı ticarî fırsatlar ve ABD'nin de bu pazarda yer alması gerekliliğini anlatan Trabzon Konsolosu Jewett, aynı raporunda

³¹ Trabzon piyasasında büyük rağbet gören İngiliz malları ile rekabet edebilmek için Avusturya-Macaristan ve İtalyan tüccarlar Trabzon'daki küçük esnafa 3 aydan 6 aya kadar kredi vermekteydiler. İngiliz mallarını satın alan yerli tüccarlar, ödemelerini nakit yapmakta ancak Avusturya-Macaristan ve İtalyan mallarını almak için krediden faydalanmaktaydılar. Yün mamullerinde Belçika ürünleri hızlı bir şekilde pazarda yerini almakta, bakır ihtiyacının büyük bir bölümü ise Rusya'dan karşılanmaktaydı. Musa Şaşmaz, *Trade Reports of the Trebizond Province on British Documents 1830-1914, Vol. III (İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları 1830-1914) Cilt III*, Ankara, 2014, s. 1598.

³² ABD'li tüccarlar Osmanlı coğrafyasında ticaret yapmaya istekli olmakla beraber asayişsizlik, ticarî hukuk kurallarının gelişmemiş olması ve yerli tüccarları tanımamış olmalarından kaynaklanan bir takım endişeler taşıyorlardı. Adem Kara, "Osmanlı Devleti-ABD Ticarî İlişkileri", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C: 1, S: 2, (2006).

³³ *The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, Bureau of Trade Relations Department of State. Decimal File 1910-1929. 667.003/187, No: 216, p. 1-3.*

Amerikan tüccarlarının bölgede hangi kurum, kuruluş ve kişilerle iletişim kurmaları ve iş yapmaları gerektiğini de belirtmektedir. Özellikle Rumlarla çalışılmasını tavsiye eden Jewett, bunun nedenini ise şu şekilde açıklamaktadır:

“Ben Amerikalıların bizzat doğu ülkelerinde ticaret yapamayacak olmaları, bunun nasıl yapılacağını bilmemeleri ve asla öğrenemeyecek olmaları sebebi ile Rum bankalarıyla çalışılmasını tavsiye ederim. Böyle bir tavsiyede bulunmamdaki bir diğer sebep ise Türkiye’de ticaretin önemli bir kısmının Rumların ellerinde bulunmasından ileri gelmektedir. Bu kesimler ülkedeki ticareti ve ülkeyi bilmekte, insanlarını da tanımaktadır.”³⁴

Türkiye’de Rum bankasının 30 şubesi bulunmaktadır. Şubelerin sayısı kolaylıkla diğer bölgelerde de artabilir. Bu bankaların şubeleri yalnızca Türkiye’de değil Balkanlarda ve Mısır’da da bulunmaktadır. Amerikan mallarının satımı için ticarî şubelerin kurulması hususunda bu şubelerin her biri ile kolaylıkla ilişki kurulabilir. Amerikan imalatçıları cemiyeti malları tedarik edecektir. Banka mallar için New York şubesi aracılığı ile ödeme yapacaktır. Bankanın ticari acenteleri sipariş temin edebilecek ve Pire’ye nakledeceklerdir. Mallar deniz yoluyla gecikme ve gereksiz masraf olmaksızın en uzak mesafeye iletilecektir. Pire, Türkiye’nin her bölgesi ile demiryolu vasıtasıyla bağlantı kurmaktadır. Avrupa ve İstanbul üzerinden gerçekleşecek diğer diğer ulaşım planları gümrük, nakliye, taşıma, depolama ve komisyon açısından bir hayli maliyetlidir. Rumlar, Yakın Doğu’nun her bir parçasına hizmet eden geniş nakliye filosuna sahiptir. Söz konusu filo geçtiğimiz 10 yıl içerisinde %130 oranında büyüme kaydetmiştir. Ticaretin geri kalanının büyük bir kısmını ellerinde tutan Rumlar, bu süreçte müşteri ve girişimci olabilir. Irki tabiatları da girişimciliklerine yardımcı olacaktır.”³⁵

Trabzon ABD Konsolosluğu’na düzenlenen bir diğer raporda ise 1913 yılı başından 1915 yılı sonuna kadar Trabzon Limanı’ndan gerek ABD’ye gerekse diğer ülkelere yapılan ithalat ve ihracat ile başlıca ticaret kalemleri üzerinde durulmaktadır. Ticarî bilgilerin tablolar şeklinde ayrıntılı olarak irdelendiği bu raporda ayrıca bölge ile ticaret yapacak Amerikan tüccarları için ulaşım, iş potansiyeli, yetiştirilen başlıca ürünler hakkında bilgiler verilmekte, Karadeniz coğrafyasının sosyo-kültürel yapısı tanıtılmaktadır. 30 Ocak 1915 tarihli bu rapor esasında ABD Dışişleri Bakanlığı’nın Trabzon Amerikan Konsolosu’ndan mümkün olan en erken sürede Dışişlerine iletilmek üzere

³⁴ Benzer ifadeler daha önce İngiliz konsolosları tarafından da dile getirilmişti. XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti’nin ticari şartlarını irdeleyen bir raporda yabancı tüccarların ticaretlerini yerli gayrimüslimler aracılığı ile yürüttüğünü belirtmekte, bunun başlıca sebeplerini ise yine ABD konsolosunun da belirttiği gibi gayrimüslimlerin eğitim düzeylerinin yüksek olması, ticari deneyim ve beceriye sahip olmaları, Türklerin geleneklerini ve dillerini bilmeleri olarak sıralamaktaydı. Murat Baskıcı, “Osmanlı Piyasasında Ticaret: Yabancı Tüccarların Dikkat Etmesi Gereken Hususlar”, *Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C: 64, S: 1 (2009), s. 43-44.

³⁵ *The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, Bureau of Trade Relations Department of State. Decimal File 1910-1929. 667.003/187, No: 216, p. 5-6.*

bölgenin ticarî durumuna dair aşağıdaki hususları içeren ayrıntılı bir çalışma hazırlanmasını istemesi üzerine oluşturulmuştur. Dışişleri Bakanlığı'nın ilgili yazısında bilgi talep ettiği hususlar söz konusu raporda aşağıda belirtilen şekilde yer almıştır:³⁶

1-Temmuz 1914'ten Aralık 1914'e kadar olan 6 aylık dönem içerisinde toplam ithalat ve ihracat miktarı ile 1913 yılının aynı döneminin kapsamlı karşılaştırılması,

2-1913-1914 yılları dâhil Temmuz-Aralık dönemine ait işçi istihdamının ve fabrikaların çalışma kapasitelerinin karşılaştırmalı istatistiği,

3-1913-1914 yılları dâhil Temmuz'dan Aralık'a kadar olan dönemde Hükümetin uyguladığı vergi oranı, verginin temel kaynakları ve nerelerden elde edildiklerine dair bilgiler,

4-1 Temmuz 1914 ve 1 Ocak 1915'teki kamu borcu tutarının hızlı bir şekilde tahsil edilmesi,

5-Moratoryum durumu, şimdiki durum, moratoryum kuralları dâhilinde sürenin uzatılmasının ya da bir plan yapılmasının mümkün olup olmayacağına vb. şeylere dair herhangi bir bilgi,

6-Bankacılık işlemleri, yatırım ve iskonto oranı ile yabancı ve ticari krediler üzerinde herhangi bir kısıtlamanın olup olmadığı,

7-Ticarî durumun Amerikan ticareti ile dünya ticaretine etkisi üzerine genel bir özet.

İlgili yazıda bahsedilen döneme ait istatistikler rapor edilirken yalnızca genel toplamaların göstermemesi aynı zamanda başlıca gıda ürünleri, diğer hammaddeler ile imal edilen mallar hakkında bilgiler verilmesi de istenmektedir.³⁷

Dışişleri Bakanlığı'nın öngördüğü talimatlar üzerine hazırlanan ve Konsolos Yardımcısı'nın imzasını taşıyan 31 Mart 1915 tarihli raporda; Temmuz 1914'ten Aralık 1914'e kadar olan döneme ait ticarî durum, Ocak 1915'ten Mart 1915'e kadar olan süreçte cereyan eden ithalat ve ihracat yoğunluğu, Amerikan tüccarları için ulaşım, iş potansiyeli, bölgede yetiştirilen başlıca ürünler ve Karadeniz coğrafyasının sosyo-kültürel yapısına dair verilen bilgi ve yapılan değerlendirmeler şu şekildedir:³⁸

“Trabzon'da (ticari duruma dair) resmi ya da gayri resmi bir istatistik elde edilememiştir. İthalat ve ihracata ait yıllık liste her iki alanla da ilgili tüccar-

³⁶ *The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, 1915, 300-700, Records of Foreign Service Post, Volume 19.*

³⁷ *The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, 1915, 610.*

³⁸ *The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, 1915, 610; The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, 1916, 350- 703, Records of Foreign Service Post, Volume 028, 610; The National Archives Microfilm Publications Microfilm Publication M1107, (Inquiry Documents, Special Reports and Studies), 1917-1919, Roll 9, Documents 108-120, The National Archives and Record Service General Services Administration, Washington, 1980, p. 13-25.*

lardan, yabancı gemi acentalarından alınan bilgilere ve pazar üzerinde yapılan genel araştırmalara dayanmaktadır. Tüccarlar ülkeyi terk etmiş, yabancı gemi acentaları kapatılmış ve bankerler şehre güç bela düzensiz aralıklarda girebilmektedir. Osmanlı Bankası dahi kapılarını haftada ancak üç gün üç saatliğine açıyor ve araştırma yaptığımız pazar neredeyse kapalı durumdadır. Bununla beraber, yukarıda saydığım olumsuz durumlara rağmen Trabzon Limanı'ndan yapılan ve aşağıda Tablo 1'de gösterilen ithalat ve Tablo 2'de gösterilen ihracat rakamları hakkında bir liste oluşturabildim. Ancak 1913 yılının aynı dönemine ait istenen bilgileri elde edemediğimden her iki dönem verilerini karşılaştırmak mümkün olmadı.³⁹ O yılların listeleri bütün bir yıl olarak hazırlanıyordu. Bu yıllık listeden hareketle belirtmek isterim ki 1913 yılının toplam ithalat tutarı 8.245.470\$ (Dolar) olarak hesaplanırken, 1914 yılının Temmuz'undan aynı yılın Aralık ayına kadar geçen süre zarfındaki ithalat tutarı yalnızca 52.000 \$ (Dolar) civarındadır. İhracatta da büyük bir farklılık mevcuttur.⁴⁰ 1913 yılının toplam ihracat tutarı 4.106.790\$ iken 1914'ün yarım yıllık tutarı ise yalnızca 391.428\$'dir.⁴¹

Aşağıda belirtilen ve 1913, 1914 ve 1915 yıllarında Trabzon Limanı'ndan Amerika Birleşik Devletleri'ne yapılan karşılaştırmalı ihracat listesi bugünkü durum için yaklaşık bir fikir vereceği kanaatindeyim.⁴²

1913	Eylül	Çeyrek	44.079\$	1914	Eylül	Çeyrek	16.079\$
1913	Aralık	"	69.884"	1914	Aralık	"	1.735"
1914	Mart	"	75.587"	1915	Mart	"	-----
TOPLAM			189.550"	TOPLAM			17.814"\$

Raporda Trabzon'un iş kapasitesi, işçi istihdamı ve bankaların ödeme durumu ile ilgili ise şu bilgiler verilmektedir:⁴³

“Trabzon tarıma dayalı bir şehirdir ve endüstri bölgesi değildir. Bu nedenle bölgede (modern anlamda) istihdam problemi yoktur. İşçiler genel olarak çiftçilik yapmaktadırlar ancak onların da büyük bir kısmı orduya katılmış

³⁹ 1913 yılına ait İngiliz konsolos raporlarına göre aynı yıl Trabzon'dan 1.354.538 Sterlin değerinde ithalat, 773.910 Sterlin değerinde ise ihracat yapılmıştır. Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 1182.

⁴⁰ I. Dünya Savaşı'nda Trabzon'un Rus işgali sürecinde yayınlanan ve 19. yüzyılın sonlarından itibaren bölge ile ilgili sosyo-ekonomik verilerin yer aldığı Trabzon Askeri Gazetesi de 1917'de basılan ve “*Trabzon Limanının Dış Ticareti ve Bölgede Üretilen Önemli Ürünler Hakkında Birkaç Söz*” adlı makalesinde 1913 yılı ihracat verileri ışığında ihracatta %70 oranında bir büyüme olduğunu belirtmekteydi. N.İliski, “Neskolko slov o vıvoznoy torgovle Trapezonskogo porta i o vajneysih predmetah mestnago proizvodstva”, *Sbornik statey, napeçatannih v gazete Trapezonskiy voyenny listok za 1916-1917*, Der. S. R. Mintslov, Trapezond 1917, s.99-110.

⁴¹ *The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, 1915-610, p. 1.*

⁴² *The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, 1915-610, p. 2.*

⁴³ *The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, 1915-610, p. 2.*

bulunmaktadır. Geriye kalanlar için toprak işleme işi vardır ve toprak sahiplerinin içinde buldukları kötü şartlar işsizlik adına çok az bir umut vermektedir. Osmanlı Bankası'nın Trabzon şubesi ve diğer bankalar yatırımcılarının paralarını geri ödemek için ellerinden geleni yaptı. Ancak halen 1.760.000\$ tutarında meblağ moratoryumla⁴⁴ koruma altına alınmıştır. Trabzon'daki pazarın durumuna gelince, şehirdeki para durumu genellikle yetersizdir. Hatta moratoryum ile oluşturulan denge ortamı da çıkmazdandır. Ağustos 1914'teki genel seferberlik sebebiyle tüccarlar mal siparişlerini iptal etti. Aralık 1914'ten itibaren Çanakale Boğazı'nın kapanması yüzünden Trabzon'un ithalat ve ihracatı hemen hemen durma noktasına geldi.⁴⁵ Zaten şehrin 17 Kasım 1914'te bombalanması sebebiyle bu pazar kısmen kapalı durumdadır.⁴⁶ Buradaki mağazaların yalnızca kapıları açıktır ancak onlar da bir anlık emirle kapılarını kapatmaya hazırdır...⁴⁷

ABD'nin Trabzon Konsolosu, I. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Trabzon Limanı'na giriş-çıkış yapan ticarî gemiler ve bu gemilerdeki malzemelerle ilgili ise raporuna şu bilgileri not etmiştir:

"...Bu limanı (Trabzon) ziyaret eden bazı gemiler Çanakale Boğazı'nın açılması ile birlikte İstanbul'dan gelmiştir ve çoğunlukla Kızıl Haç yardımları taşımaktadırlar. Onlar tarafından satın alınan diğer malların miktarı oldukça önemsiz derecededir. Bir miktar fındık zaten İstanbul-Dedeoğaç yoluyla bu gemilerce ihraç edilmişti. Fakat güzergâhın durumu hiç de teşvik edici değildi. Trabzon Limanı'ndan ayrılan bir geminin Dedeoğaç'a ulaşması 3 aydan fazla bir zaman almaktadır. Bu yılın ilk çeyreğinde Trabzon'a gelen son ve tek gemi, American Archipelago S.S. Co. "Washington"dır. Gemi, Trabzon'a 7 Ocak 1915'te vardı ve genel itibarı ile Kızıl Haç'a ait yardımları taşıyordu. Söz konusu gemi 8 Ocak 1915'te limanın Rus donanması tarafından bombalanması sonucunda

⁴⁴ Ekonomik bunalım veya savaş gibi olağanüstü dönemlerde bir ülkede veya bölgede borçların bir bölümünün ya da tümünün ödeme zorunluluğunun geri bırakılması, resmi geciktirme. *Türkçe Sözlük 2*, TDK, Ankara 1998, s. 1576

⁴⁵ *The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, 1915, 610.*

⁴⁶ Bilindiği üzere 1914 ortasında başlayan I. Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti de Kasım 1914 başında iştirak etmiş ve bu savaşta Karadeniz Kafkas Cephesi'nin en önemli çatışma alanlarından birini oluşturmuştur. Rus donanmasının Trabzon'a yönelik ilk saldırısı da 17 Kasım 1914 günü gerçekleşmişti. Bir buçuk saat süren bu bombardımanda 3 kişi ölmüş, 13 kişi de yaralanmıştı. 3 resmi, 18 özel bina da tahrip olmuştu. Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi, Fetihden Kurtuluşa Kadar*, Ankara, 1975, s. 248-249; Sebahattin Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, Ankara, 1991, s. 2; Ali İhsan Sâbis, *Harp Hatıralarım Birinci Cihan Harbi*, İkinci Cilt, İstanbul, 1992, s. 170; Enis Şahin, "İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Trabzon'un Ruslar tarafından İşgali", *Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu, (16-18 Mayıs 2006)*, C: 1, Tarih (Yay. Haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz-Veysel Usta), Trabzon 2011, s. 401.

⁴⁷ *The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, 1915, 610, p. 2-3.*

battı.”⁴⁸

ABD Trabzon Konsolosu, aynı raporunda geleceğe yönelik beklenti ve tahminleri hakkında da şu değerlendirmelerde bulunmaktadır:

“Tarımsal alan olan bu bölge görmezden gelinmemelidir... Mevcut şartlar bölge nüfusu üzerinde ağır bir ortam yaratsa da bu durum fazla uzun sürmeyecektir ve şehir normale dönerek büyük bir canlılık gösterecektir. Dahası savaş sonrasında da durum yani canlılık devam ederse bölgeyle kurulacak yeni bağlantılarla nakliye imkânı gelişecek ve bölge hak ettiği değere ulaşacaktır.

Savaş ortamı bölge insanını otomobil ve motorlu botlar gibi yeni gelişmelerle buluşmasını sağladı. Bu araç ve gereçler, eski sistemlerden daha üstün olmaları için savaştan sonra bu unsurlara önemli ölçüde talep olacağına inanıyorum.

Diğer önemli husus ise; ülke içinde bulunan tüm stokların tükenmiş olmasıdır. Bu nedenle hemen tüm mallara büyük bir talep olacağını tahmin etmekteyim. Stokların tükenmesi sebebiyle özellikle deri/kösele fiyatları önemli ölçüde artıyor. Aynı şekilde şeker ve petrol fiyatları da artmaktadır. Şu anda 4.00\$ civarında seyreden petrol fiyatı 4.40\$'a kadar çıkabilir. Bu fiyatlara rağmen insanlar o ürünleri bulabilmekten ve satın alabilmekten dolayı memnun görünmektedirler.

Fakat işler Trabzon için her zaman bu kadar kolay değildir. İç bölgelere transit olarak ihracat durduğu zaman bu pazarda ciddi sıkıntı başlar. Bu durumda eldeki stokları kendi içerisinde tüketmek zorunda kalmaktadır...”⁴⁹

Konsolos Yardımcısı, bölgenin ticarî durumuna dair değerlendirmesini şu cümle ile bitirmektedir:

“...Son olarak bir şey daha eklemek isterim. Bu alanda ticaret işine atılmak isteyen insanlar, çalışacakları insanla olan ilişkilerinde çok dikkatli olmalıdır.”⁵⁰

31 Mart 1915 tarihli Trabzon Amerikan Konsolosluk raporunun gele-

⁴⁸ *The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, 1915, 610, p. 3.* Kasım 1914'de başlayıp 1915'de şiddetlenerek devam eden Rus bombardımanında Hopa'dan Şile'ye kadar hemen tüm Karadeniz sahilindeki limanlar tahrip olmuş, onlarca gemi batmış ve yerleşim yerlerinde büyük hasarlar meydana gelmiştir. Hikmet Öksüz, “I. Dünya Savaşı Sırasında Rus Donanmasının Karadeniz Limanlarını Bombalaması”, *Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu (16-18 Mayıs 2006)*, C: 1, Tarih (Yay. Haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz-Veyssel Usta), Trabzon 2011, s. 391-397.

⁴⁹ *The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, 1915-610, p. 3-4*

⁵⁰ *The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, 1915-610, p. 4.* Trabzon Amerikan Konsolos raporlarında yerel tüccarlar için bu gibi ifadeler kullanılırken 1912 yılına ait İngiliz Konsolos raporlarında ise şu yorumlar yer almaktadır: “Trabzon'un yerel tüccarları genelde kredi kullanarak yahut indirimle bir mal satın aldıklarında ücretini ödeyebilmekte fakat çoğu kez sözlerini yerine getirememektedirler. Ancak genel itibarıyla Trabzon tüccarlarının büyük bir kısmı dürüst insanlardır. Kendilerine sabır gösterilirse ve gerekli zaman tanınırsa satın aldıkları malların ücretini öderler.” Şaşmaz, a.g.e., s. 1163.

çeğe yönelik beklenti ve değerlendirme kısmından hemen sonra yukarıda metin içerisinde de belirtilen ve Temmuz 1914'ten Aralık 1914'e kadar olan döneme ait ticarî durum ile Ocak 1915'ten Mart 1915'e kadar olan süreçte cereyan eden ithalat ve ihracat yoğunluğunu gösteren şu tablolar yer almaktadır:

*Trabzon Limanı'ndan Yapılan İthalat (1 Temmuz/31 Aralık 1914)*⁵¹

Madde	Parça	Miktar	Değer
Mum	134 Sandık	9240 lbs.	352\$
İkinci El Eşya	84 Sandık	-	880\$
Mısır, Arpa	1086 Çuval	-	5,130
Pamuklular	123 Balya	32,000	5,280
Pamuklu Dokumalar	100 Balya	27,260	13,200
İlaç	15 Sandık	2,000	660
Un	850 Çuval	-	3,740
Demir, imal edilen	-	-	800
Manifatura	60 Sandık	11,000	590
Sabun	41 Balya	29,380	5,720
Limon	49 Sandık	-	220
Makarna ve Bisküvi	130 Sandık	8,800	290
Kibrit	6 Sandık	-	200
Makine Yağı	21 Varil	8,800	660
Zeytin	62 Varil	22,000	1,250
Kâğıt	166 Balya	36,140	750
Sigara Kâğıdı	16 Balya	-	660
Pirinç	3 Çuval	-	27
Dikiş Makinası	14 Sandık	-	620
Sabun	105 Torba	18,000	1,320
Nişasta	80 Sandık	5,220	176
Çay	10 Sandık	1,437	220
Tütün	55 Sandık	13,200	4,400
Şarap, Bira, Alkol vb.	-	37,840	2,880
Diğer	-	-	2,000
TOPLAM			52,015\$

⁵¹ *The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, 1915-610, Tablo No: 1.*

Trabzon Limanından Yapılan İhracat (1 Temmuz/31 Aralık 1914)⁵²

Madde	Parça	Miktar	Değer
Elma	2754 Sandık	429,000 lbs.	14,520\$
Fasulye	4051 Çuval	1,188,000	19,800
Tere Yağı	300 Varil	40,260	8,800
Peynir	280 Torba	40,524	9,240
Kahve	58 Çuval	11,220	1,540
Yumurta	291 Sandık	-	2,640
Kabuklu Fındık	6530 Çuval	1,149,280	24,200
Kabuksuz Fındık	7860 Çuval	1,383,360	88,000
Un	50 Çuval	-	264
Maden Suyu	50 Sandık	-	220
Portakal	1293 Sandık	308,000	4,400
Sosis	15 Sandık	1,980	1,320
Şeker	30 Çuval	-	264
Büyük ve Küçükbaş Hayvan	26000 Baş	-	198,000
Ayakkabı Zamkı	111 Torba	18,700	660
Tütün	856 Balya	105,600	15,400
Yün	16 Balya	2,420	360
Diğer	420 Parça	-	1,800
TOPLAM			391,428\$

1914 Yılında Trabzon Limanına Uğrayan Gemiler⁵³

Bandıra	Gemi Sayısı			Ağırlıkları		
	Buharlı	Yelkenli	Toplam	Buharlı	Yelkenli	Toplam
Amerikan	3	-	3	2.346	-	2.346
Avusturya	48	-	48	77.126	-	77.126
Belçika	4	-	4	9.000	-	9.000
İngiliz	10	-	10	17.794	-	17.794
Fransız	42	-	42	113.107	-	113.107
Alman	19	-	19	35.088	-	35.088
Yunan	5	-	5	6.521	-	6.521
İtalyan	37	-	37	48.937	-	48.937
Osmanlı	372	4,773	5,145	232.003	19.945	251.948
İran	54	-	54	29.220	-	29.220
Romen	1	-	1	586	-	586
Rus	69	9	78	103.868	154	104.022
Toplam	664	4,782	5,446	675.596	20.099	695.695

⁵² The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, 1915-610, Tablo No: 2.

⁵³ The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, 1915-610, Tablo No: 3.

1914 yılında Trabzon Limanı'na uğrayan gemilerin toplam ağırlıkları 1913 yılındaki ağırlığın çok çok altındadır. Zira 1913'te Trabzon Limanı'na uğrayan gemilerin toplam ağırlıkları 1.028.000⁵⁴ iken tabloda da görüldüğü üzere bu rakam 1914'te 695.695'dir.⁵⁵

Şüphesiz ABD Konsolos raporlarında dikkati çekilen bu azalmanın en önemli sebebi Karadeniz'de ve Trabzon Limanı'nı İran'a bağlayan transit yol güzergâhında cereyan eden savaşlardı. Nitekim ABD Trabzon Konsolosu, 10 Nisan 1915 tarihli bir yazısında bölgenin dış dünya ile bağlantısı kesilmekle beraber şehirdeki ticaret hacminin iyi olması nedeniyle barış ile birlikte buradaki güçlü şirketlerle anlaşmalar yapılabileceğini tavsiye etmekteydi.⁵⁶

ABD Trabzon Konsolosluğu raporlarında şehirdeki ticaret okulları hakkında da önemli bilgiler vermektedir. 28 Aralık 1916 tarihli bir raporda Trabzon'da hem ticaret sektörünün ihtiyaç duyduğu ara eleman ihtiyacını karşılamak hem de geleceğin iş adamlarını yetiştirmek üzere bir okul kurulduğu bildirilmektedir.⁵⁷ Raporda özellikle okulun kurulmasında tüccarların önyak olduklarına ve gençlerin ticarî eğitim almaları için büyük çaba sarf ettiklerine dikkat çekilmektedir. Rapora göre yaklaşık 20 yıl önce kurulan okulun müfredat programı, Trabzon Koleji'nin ticaret bölümü müfredatı örnek olarak hazırlanmıştır. Buna göre; Antik ve Modern Grekçe, Fransızca, Rusça, Türkçe, Din Dersi, Tarih, Psikoloji, Sağlık, Fizik, Kimya, Defter Tutma ve Muhasebe, Ticarî Aritmetik, Cebir ve Geometri, Ticaret Bilimi, Ticarî Coğrafya, Ticaret Hukuku, Siyasî Ekonomi, Ticarî Yazışmalar (Yunanca ve Fransızca), Ticarî Büro, Güzel Yazı ve Jimnastik dersleri zorunlu; İngilizce ve Almanca dersleri ise seçmeli ders olarak okutulmaktadır. Ayrıca tüccarların isteği üzerine Avrupa ülkelerindeki ticarî gelişmelere dair dersler de programa ilave edilmiştir.⁵⁸

⁵⁴ 1913 yılına ait İngiliz konsolos raporlarına göre Trabzon Limanı'na uğrayan gemilerin sayısı 643 olup toplam ağırlıkları 1.004.241'dir. Aynı yıl içinde limana uğrayan 5.284 adet yelkenli geminin ağırlığı ise 27.577'dir. Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 1180.

⁵⁵ *The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, 1915-610, Tablo No: 3.*

⁵⁶ *The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, 1915, 610.*

⁵⁷ Raporda bahsi geçen okul, araştırmalarımıza göre 1907 yılında Trabzon'da hem sanayi ve ticaret sektörüne ara eleman yetiştirmek hem de meslek edindirmek amacıyla kurulan Sanayi Mektebi olmalıdır. Bu okulun bulunduğu yerde daha önce 1860'lı yılların sonlarında açılan ancak mali sıkıntılar nedeniyle 1876'da kapanıp 1891'de ikinci kez açılan ve kimsesiz çocuklara eğitim öğretimin yanı sıra öğrencilere terzilik, marangozluk ve kunduracılık gibi meslekî dersler de verilen Trabzon İslahhane Mektebi bulunmaktaydı. Hüseyin Albayrak, *Trabzon Millî Eğitim Tarihi I*, İstanbul 2008, s. 71, 99; *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi 1884-1950*, (Hikmet Öksüz-Veyssel Usta-Kenan İnan), Trabzon 2009, s. 78; Raif Özben, "Trabzon'da Kültürel Yaşamın Özellikleri", *Bir Tutukudur Trabzon*, (Haz. İ. Gündoğdu-Kayaoğlu-Öner Cıraoğlu-Cüney Akalın), İstanbul 1997, s. 389.

⁵⁸ *The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, 1916, 703-888, Records of Foreign Service Post, Volume 024.*

Derslerin içerikleri ve işleniş şekilleri hakkında ise raporda şu bilgiler yer almaktadır:

“Ticaret Bilimi dersinde temel üretim maddeleri ve yabancı ülkelerin uzmanları ayrıntılı bir şekilde ele alınır, bu hususta örnekler toplanılır, gösterilir ve değerleri üzerine tartışmalar yapılır. Ticari Büro dersi ise genellikle uygulamalı olarak işlenmektedir ve teklif pratiği yapmak adına öğrencilere yazışmalar verilir. Bu bölge yakın zamanda işgale uğramadan önce yazışmalar hususunda Pire (Yunanistan) ticaret okulu ile değiş tokuş yapılırdı. İlk üç yıl genel eğitim dersleri hem kolej hem de ticaret bölümü için aynıdır. Dördüncü ve sonuncu yıl ise ticaret öğrencileri için ayrı dersler verilir.”⁵⁹

Sonuç

Amerika Birleşik Devletleri, Osmanlı Devleti’ni doğal sermayesi, henüz işlenmemiş kaynakları ile endüstriyel gelişmeye imkân sağlayan ve hemen her türlü mamül malın satılabileceği büyük bir pazar olarak görmekteydi. Bu sebeple ABD Osmanlı Devleti ile ticaret antlaşmaları imzalamak için yoğun çaba sarf etmiş ve İstanbul, Selanik, İzmir, İskenderiye, Beyrut, Samsun, Trabzon gibi öne çıkan liman kentleri ile Halep, Şam, Kudüs ve Bursa gibi ticarî merkezlerde peş peşe konsolosluklar açmıştır. İlgili merkezlerde görev yapan konsoloslar, diplomatik görevlerinden başka birer ticaret temsilcisi gibi hareket etmişler ve buldukları bölgelerin ticarî potansiyeline dair ayrıntılı raporlar hazırlamışlar, buldukları bölgeyle ticaret yapmak isteyen tüccarlara çeşitli önerilerde bulunmuşlardır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere Doğu Karadeniz Bölgesi ve Trabzon Limanı da ABD’nin ticarî ilgi alanına giren bölgelerden biridir. Nitekim Trabzon Vilayeti dâhilinde gerçekleştirilen ticarete Birleşik Devletler’in dâhil edilebilmesi adına ABD Dışişleri Bakanlığı’nın talimatı üzerine Trabzon’daki Amerikan Konsolosluğu tarafından çeşitli dönemlerde vilayetin ve limanın ticarî kapasitesine, uygulanan vergilere, işçi istihdamı ve fabrikaların kapasiteleri ile bölgede bulunan bankalarının durumlarına dair raporlar hazırlanmıştır. Trabzon Konsolosluğu, bu raporlarında yalnızca vilayetin ve limanın ticarî potansiyeli üzerinde durmamış aynı zamanda Birleşik Devletleri’n bölgede ticaret yapan diğer ülkeler ile rekabet edebilmesi için önerilerde de bulunmuştur. ABD Trabzon Konsolosu veya Konsolos vekilleri bölgenin ileri gelen tüccarlarının Amerikan ticaretine kazandırılması için tüccarlarla bizzat temasa geçmiş, hatta dönemin önde gelen yerel gazeteleri nezdinde Amerikan ticaretini teşvik edici yazılar yazmaları yönünde girişimlerde bulunmuştur.

Yine Birleşik Devletler’in Trabzon Konsolosları tarafından hazırlanan raporlarda, yazıldıkları dönemde Trabzon Vilayeti ve limanının ticarî kapasitesine dair önemli verilerden başka şehirdeki ticarî ahlâk, toplumun sosyo-

⁵⁹ *The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, 1916, 703-888, Records of Foreign Service Post, Volume 024.*

ekonomik durumu ve kültürel yapısı hakkında genel gözlem ve değerlendirmeler de yer almaktadır.

KAYNAKÇA

- ALBAYRAK, Hüseyin, *Trabzon Milli Eğitim Tarihi I*, İstanbul 2008.
- ARMAOĞLU, Fahir, *Belgelerle Türk Amerikan Münasebetleri*, Ankara 1991.
- BASKICI, Murat, “Osmanlı Piyasasında Ticaret: Yabancı Tüccarların Dikkat Etmesi Gereken Hususlar”, *Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C: 64, S: 1 (2009), ss. 39-55.
- BOSTAN, İdris, “Rusya’nın Karadeniz’de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)”, *Belleten*, C: LIX, S: 225 Yıl: 1995, ss. 353-394.
- DEARBORN, Henry, *A Memoir on the Commerce and Navigation in the Black Sea: and the Trade and Maritime Geography of Turkey and Egypt*, Boston 1819.
- ERHAN, Çağrı, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara 2001
- , Çağrı, “Osmanlı ABD İlişkileri”, *Osmanlı*, C: II, Ankara 1999.
- EROL, Mine, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Amerika Birleşik Devletleri ile Yaptığı Ticaret Antlaşmaları*, Konya (bty).
- , Mine, “Amerika’nın Tunus ile Olan İlişkileri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C: 30, S: 1.2 (1982) s. 115-128.
- FENDOĞLU, Hasan, “Osmanlı – ABD Ticarî İlişkileri”, *Türkler Ansiklopedisi, Osmanlı*, C: 14, Ankara 2002, ss. 270-282.
- Foreign Office, Diplomatic and Consular Reports on the Trade and Finance, Turkey, Report for the Year 1893 on the Trade of the Consular District of Trebizond*, London, 1894.
- GİRGİN, Kemal, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz (Teşkilat ve Protokol)*, Ankara, 1994.
- GİZ, Adnan, “Osmanlı Devleti’nde Ticaret, Sanayi Odaları ve Borsalar”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C: 3, İstanbul 1985, ss. 748-752.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Trabzon Tarihi, Fetihden Kurtuluşa Kadar*, Ankara 1975.
- İLSKİ, N., “Neskolko slov o vıvoznoy torgovle Trapezondskogo porta i o vajneysih predmetah mestnago proizvodstva”, *Sbornik statey, napeçatannih v gazete Trapezondskiy voyenny listok za 1916-1917*, Der. S. R. Mintslov, Trapezond 1917, s.99-110.
- KARA, Adem, “Osmanlı Devleti-ABD Ticarî İlişkileri”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C: 1, S: 2, (2006).
- KINLI, Onur, *XIX. Yüzyılda Amerika Birleşik Devletleri’nin İzmir’deki Konsolosluk Faaliyetleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2009.

KURAT, Akdes Nimet, *Türk Amerikan Münasebetlerine Kısa Bir Bakış*, Ankara 1959.

_____, Akdes Nimet, “Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri Arasındaki Münasebetlere Ait Arşiv Vesikaları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: 5, S: 8 (1967), ss. 282-372.

KÖPRÜLÜ, Orhan F., “Tarihte Türk - Amerikan Münasebetleri”, *Belleten*, C: LI, S: 200, (Ağustos 1987), ss. 927-945.

OKUR, Mehmet-DİLEK, Mehmet Sait “ABD'nin Osmanlı Devleti ile Siyasi İlişki Kurma Girişimleri (1784-1820)”, *International Turkish Art Workshop*, April 2011 Jacksonville - Florida USA, Ankara 2011, ss. 9-19.

ÖKSÜZ, Hikmet, “I. Dünya Savaşı Sırasında Rus Donanmasının Karadeniz Limanlarını Bombalaması”, *Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu*, (16-18 Mayıs 2006), *Tarih*, C: 1, (Yay. Haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz-Veysel Usta), Trabzon 2011, ss. 391-397.

ÖZBEN, Raif, “Trabzon’da Kültürel Yaşamın Özellikleri”, *Bir Tutkudur Trabzon*, (Haz: İ. Gündoğdu Kayaoğlu-Öner Cıraoğlu-Cüney Akalın), İstanbul 1997, ss. 368-412.

SÂBİS, Ali İhsan, *Harp Hatıralarım Birinci Cihan Harbi*, C: 2, İstanbul 1992.

ŞAHİN, Enis, “İngiliz The Times Gazetesi’ne Göre Trabzon’un Ruslar tarafından İşgali”, *Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu*, (16-18 Mayıs 2006), *Tarih*, C: 1, (Yay. Haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz-Veysel Usta), Trabzon 2011, ss. 399-419.

ŞAŞMAZ, Musa, *Trade Reports of the Trebizond Province on British Documents 1830-1914, Vol. III (İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları 1830-1914) Cilt III*, Ankara 2014.

The National Archives of The United States, American Consulate Trebizond Correspondence.

The National Archives of the United States, American Consulate Trebizond Correspondence, Bureau of Trade Relations Department of State.

The National Archives Microfilm Publications Microfilm Publication M1107, (Inquiry Documents, Special Reports and Studies).

The National Archives and Record Service General Services Administration, Washington 1980.

Trabzon Ticaret ve Sanayii Odası Tarihi 1884-1950, (Hikmet Öksüz-Veysel Usta-Kenan İnan), Trabzon 2009.

Türkçe Sözlük 2, TDK, Ankara 1998.

YILMAZ, Özgür, “Karadeniz’in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: 2, S: 7, s. 359-382.

WERKING, R. H., “United States Consular Reports: Evolution and Present Possibilities”, *Business History*, C: 23, S: 3, (1981).

